

Boštjan Zajšek

»NEMŠKI« LUTERANI
IN »SLOVENSKI« KATOLIČANI

**Nekaj utrinkov iz zgodovine mariborske nemške
evangeličanske občine v 19. in 20. stoletju**

I

»Sovražniki v isti domovini! Kakšna zabloda, kakšen zločin!«¹ To je zapisal nemški pisatelj Alfred Schmidt Maderno (1886–1960), sicer rojeni Mariborčan (umrl je v Berlinu). Njegove ostre besede, uporabljene v romanu *Zwischen zwei Nationen*, so letele na račun nasprotij, ki so se razplamtela konec 19. stoletja med Slovenci in Nemci (pri čemer so z Nemci v splošnem mišljeni nemško govoreči) na območju nekdanje Avstro-Ogrske.

Ta nacionalna nasprotja so bila posledica dogodkov v in po marčni revoluciji. Zlasti na jezikovno mešanih območjih in območjih ob jezikovnih mejah se je na prelomu iz 19. v 20. stoletje nacionalni konflikt počasi zaostрил do te mere, da je bil, kakor je leta 1937 v romanu *Das ewige Feuer im fernen Land* zapisal celjski odvetnik Fritz Zangger, »[d] ružabni stik med Nemci in Slovenci [...] povsem izključen. Vsak Nemeč ali Slovenec, ki bi se prikazal v družbi narodnega nasprotnika, bi bil nemudoma ožigasan kot izdajalec.« (Zajšek 2010, 53)

Kakor je zapisal avstrijski zgodovinar Otto Brunner, se je pri avstro-ogrskih Nemcih v okviru konflikta z nenemškimi narodi ideja države umaknila v ozadje, v središču pa se je naenkrat znašla ideja narodnosti, ljudskosti (*Volk, Volkstümlichkeit*) (Oberkrome 1995, 40), iz česar je kasneje tudi izšel izraz *folksdojcher* (za Nemce izven meja nemške države).

1 Glej: Zajšek 2010, 153.

Prej omenjeni Zangger je ugotavljal, da so si Nemci in Slovenci, »kakor dokazuje že njihova zunanja podoba, še posebej pogosta svetla barva las, vsaj v obmejnem območju rasno zelo sorodni.« In nadalje: »Tudi jezik in kultura obeh narodov kaže sorodne značilnosti. Kljub temu ali pa prav zaradi tega je izbruhnul ravno med Nemci in Slovenci v naši domovini narodni boj, tako silovit kot na nobeni drugi jezikovni meji Avstro-Ogrske, ki je postal usoden za staro monarhijo.« (Zajšek 2010, 53)

Še posebej ostro je bilo nasprotje med Nemci in Slovenci na tedanjem Spodnjem Štajerskem (danes slovenska Štajerska). Nemški nacionalizem se je po mnenju Janeza Cvirna radikaliziral predvsem zaradi uspehov slovenskega narodnostnega gibanja. Reakcije so postale tem bolj ostre, bolj ko je slovensko narodnostno gibanje pridobivalo na moči in veljavi. Tako je slovenski časnik *Straža* ob priliki zapisal: »Če gotovi ljudje le vidijo, da smo mi nekoliko korajžnejši in odločnejši, pa jim že skoči srce nekaj pedi nižje.« (Zajšek 2010, 53)

Razglednica Maribora s podobo nekdanje Tegethoffove ulice – po prevratu je nemški napis »Marburg a. D.« zamenjal napis »Maribor ob Dravi« (Pokrajinski arhiv Maribor, Zbirka fotografij in razglednic, inv. št. 2331)

Za avstrijske Nemce je bilo značilno, da so na Slovence gledali kot na manjvredne. Kot je ugotavljal Arnold Suppan, izvirajo stereotipi, s katerimi se narodi med seboj žigosajo, največkrat iz posplošene tradicije, se prenašajo in posredujejo ter so mnogokrat skregani s sodobno resničnostjo; tako so po besedah nemškega zgodovinarja Joachima Höslerja tudi Nemci, čeravno morda kdaj s simpatijami, še v 19. in 20. stoletju na Slovence gledali z vidika »aristokrata, in s tega vidika so bili Slovenci 'spodaj'« (Zajšek 2010, 54). V mariborskem nemškem listu *Marburger Zeitung* je leta 1887 pisalo: »Kjerkoli že so Slovani v zgodovini in kulturi, v literaturi in umetnosti sploh kaj omembe vrednega dosegli in ustvarili, se je to zmeraj zgodilo pod nemškim oziroma germanskim vodstvom, usmerjanjem in vplivom.« (Zajšek 2010, 55)

Izdatno je spodnještajerske Nemce mučilo dejstvo, da je razen Maribora in Ptuja bilo vse ozemlje Dravske doline in Slovenskih goric poseljeno z večinskim slovenskim življem; tako je denimo delež Nemcev na jezikovno mešanem območju med Špiljem in Mariborom padel na vsega 25 %, s tem je obstoj nemštva na tem območju postal ogrožen. *Marburger Zeitung* je (1899) zapisal:

Izgubljenega je v resnici že veliko. Široko slovansko in italijansko področje loči danes Nemce od našega južnega morja, od Jadrana. Kranjska, dežela Anastasiusa Grüna, je danes povsem v slovenskih rokah, na Spodnjem Štajerskem štrlijo iz slovenske plime le posamezna mesta kot nemški jezikovni otoki. Slovenci so bili še pred dvema desetletjema »ljudstvo«, ki ni imelo skupnega jezika, le sorodne dialekte. Anastasius Grün je lahko še v šestdesetih letih celo slovensko nacionalno literaturo nosil v žepu na suknji, saj je obsegala samo – abecednik. Danes prodira slovenska propaganda, ki postaja pod vodstvom klera vedno bolj drzna, zmagoslavno na meje naše južne Štajerske. (Zajšek 2010, 67)

Pred leti sem prevedel nekaj verzov iz dveh nemških pesmi, ki sta opevali boj za Maribor – to mesto so si namreč lastili tako Slovenci kot Nemci. Znani mariborski nemški pesnik Ottokar Kernstock (1848–1928) je napisal naslednje verze:

*Za vselej v Marburgu prepričite
slovanskim hordam vdor,
naj so raje tu požgane ruševine
kot slovenski Maribor.*² (prev.: Boštjan Zajšek)

In še prevod bojevite nemško-nacionalne pesmi *Die Wacht an der Drau* (1918):

*Naj vihrajo naše narodne zastave
na Pohorju in tu ob ustju Drave.
Z borbo našo srčno in smelo
ohranimo nemško to deželo.
Prisegamo junaško in glasno,
vselej skrbeli bomo za to,
da se nemški rod obrani
na Štajerske južni strani.
O, Drava, reka nemškega Podravja,
priča našega boš zmagoslavja.* (prev.: Boštjan Zajšek; v Zajšek 2010, 55)

Na drugi strani je znani slovenski slikar Maksim Gaspari oblikoval razglednico s podobo slovenskega fantiča ob reki Dravi ter verzi:

*Tam dol za Dravo škrjančki veselo pojo, veselo pojo –
ker kmalu nemčurjem odklenkalo bo.* (Ratej 2011)

Slovenci so Nemcem očitali načrtno zaviranje kulturnega razvoja Slovencev in hegemonistične težnje po slovenskem ozemlju. Ko so se v Mariboru leta 1912 pojavili nemški letaki, ki so svarili pred namero, da se na Studencih pri Mariboru postavi slovenska šola, je npr. časnik *Straža* zapisal:

Pri vseh kulturnih narodih velja načelo, da se mora vzgajati mladino v njenem materinem jeziku. Samo naši hiperkulturni Nemci in nemškutarji menijo, da morajo vbiti otroku modrost v glavo z nemščino. Če to ne gre in če ostane otrok neizobražen, kaj to njim mar. Bolj kot

2 V izvirniku: *Lasst die wilden Slawenheere nimmermehr durch Marburgs Tor / lieber rauchgeschwärzte Trümmer als ein windisch Maribor.*

so ljudje nesamostojni in omejeni, rajši se vdinjajo oholemu tujcu, rajši hlapčujejo. (Zajšek 2010, 57)

Nacionalistična organizacija v Mariboru Narodna odbrana je leta 1928 izdala brošuro *Mi in naši Nemci*, v kateri je med drugim zapisano, da je bil nemški cilj priti do Jadrana, zaznamovan s hlepenjem po nečem, kar Nemcem kot narodu ne pripada. »Na tej svoji poti do Adrije so si pa v zgodovini postavili spomenike sramote, ki bodo poznim rodovom vzgled in opomin, kako daleč zagazijo ljudje, tuje zemlje in bogastva požrešni, čeprav so del naroda z veliko kulturo.« (Zajšek 2010, 56)

Celo v strokovno-znanstvenih publikacijah so se pojavljali očitki, kakršen je leta 1926 prišel izpod peresa zgodovinarja Frana Kovačiča: »V ogroženih krajih so Nemci nalašč otvarjali in kupovali gostilne in žganjarne, da bi z alkoholom demoralizirali in oslabili slovenski živelj.« (Zajšek 2010, 56)

Obojestranski izpadi proti osebam nasprotne narodnosti ali njihovega imetju v Mariboru niso bili nič nenavadnega. Pri tem si je treba naliti čistega vina in priznati, da Slovenci nismo zaostajali za Nemci. Izpadi nad nemškim prebivalstvom in njegovim imetjem so se namreč pojavljali zelo pogosto zlasti v prevratni dobi, ko so se posamezniki znesli tudi nad nemškimi spomeniki v mestu, v odgovor pa so Nemci razbijali slovenske napise, mazali pročelja slovenskih hiš ipd. (Zajšek 2010, 58) Ne nazadnje je tudi general Rudolf Maister³ tik pred novim letom 1919 zajel 21 nemških talcev, ki naj bi bili garant za njegovo lastno varnost, zaradi česar je takratna Nemška Avstrija pri Narodni vladi ostro protestirala in zagrozila s podobnimi ukrepi zoper Slovence na svojem ozemlju.⁴ Zatiranju slovenskega jezika pred letom 1914 je sledilo brisanje nemških sledi po letu 1918, nacističnemu okupacijskemu nasilju v letih 1941–1945 je sledil pogrom proti nemštvu v letih po 1945.

Kako so to občutili Nemci, slika Zangger v že omenjenih spominih:

- 3 Rudolf Maister Vojanov (1874–1934), slovenski general in pesnik, borec za slovensko severno mejo. List *Slovenski gospodar* je sredi bojev o njem zapisal, da je »[...] s krepko roko s svojimi vrlimi četami napravil obračun s tolpami« (nemškimi, op. p.), in dodal še: »Ker so Nemci izvovali, da je naša vojaška moč velika, jim je postalo grozdje prekislo.« (*Slovenski gospodar* 1919, 1)
- 4 Po navodilu iz Ljubljane so bili nato zajeti talci izpuščeni.

V začetku vojne se je zdelo, da bo nekako »še šlo«. Nemci in Slovani so se borili in umirali kot zvesti tovariši za »cesarja in očetnjavo«. Potem pa je prišel razpad in z njim konec narodnega boja v Avstriji. V nekaj dnevih je izginilo vse, kar smo mi Nemci v naši domovini ustvarili narodnostno vrednega. Nobenih nemških krajevnih imen več, nobene nemške cestne table, nobenega nemškega napisa na firmi, nobenega nemškega plakata [...] Nemške šole vse navzdol do otroških vrtcev, nemški uradniki, vsi so brez izjeme izginili [...] Boja je bilo konec. (Zajšek 2010, 58)

II

Nacionalni spor na Spodnjem Štajerskem pa je imel posebnost – potekal je namreč v tesni povezavi z istočasnim verskim konfliktom, ki je izbruhnil med katoliško in evangeličansko Cerkvijo. Čeprav naj bi katoliška in evangeličanska Cerkev bili univerzalni in torej ne ločeni po narodnostih, pa so bile v spodnještajerski regiji specifične okoliščine, ki tezo o univerzalnosti Cerkve postavljajo pod vprašaj. Že *Marburger Zeitung* je leta 1899 ugotavljal: »Amalgamacija slovanskega in klerikalnega je povzročila amalgamacijo nemškega in luteranskega.« (Zajšek 2010, 60)

Kako so pri nemškem listu pravzaprav prišli do te ugotovitve? Da bi odgovorili na to vprašanje, je potreben dolg uvod. Do pričetka druge svetovne vojne se je na območju današnje Slovenije izvedlo 8 uradnih popisov prebivalstva. Za Maribor in tudi nasploh vsa slovenska mesta, ki so se nahajala v Notranji Avstrii, je značilno, da je bil delež katoliškega prebivalstva zelo visok. Odstotek katoličanov med prebivalstvom v Mariboru je v obdobju 1848–1941 vselej presegal 90%; pri tem je slika pred letom 1914 še ugodnejša kot po prvi svetovni vojni, saj z izjemo štetja leta 1910 odstotek katoličanov nikdar ni bil manjši od 98 %. Ob štetju leta 1869 je njihov delež celo presegal 99 % (Zajšek 2010, 42).

Ob tako visokem deležu katoliškega prebivalstva je jasno, da so katoliški Cerkvi pripadali tako Slovenci kot Nemci. Drugače pa je bilo pri duhovščini. Že omenjeni Zangger je v svojih spominih trdil, da so se

katoliški Nemci počutili s strani slovenskih duhovnikov zapostavljeni, češ da so se slednji v prvi vrsti borili za svoje (slovensko) ljudstvo. Še v petdesetih letih 19. stoletja, ko se je lavantinski škof Slomšek odločal, v katero spodnještajersko mesto bo preselil sedež škofije,⁵ so se Mariborčani zavzemali zanj brez razlik v nacionalnosti, na čelu kampanje za preselitev sedeža škofije v Maribor je bil (nemški) župan Othmar Reiser.⁶

Tako složni mariborski Nemci in Slovenci nikoli več niso bili. Po Slomškovi preselitvi sedeža Lavantinske škofije v Maribor se je v Avstriji pričela doba liberalizacije in ustanavljanja slovenskih društev, v Mariboru pa je to povzročilo etnično polarizacijo, pri čemer je katoliška cerkev veljala za eno glavnih zagovornic enakopravnosti slovenskega jezika na Spodnjem Štajerskem, še več, govorilo se je o »slovenskem, od fanatičnih duhovnikov naščuvanem [...] prebivalstvu«, kakor so ob priliki zapisali člani radeljske nemške evangeličanske gmajne. Čeprav je denimo za škofa Mihaela Napotnika veljalo, da je skušal ravnati karseda nevtravno in korektno do obeh glavnih narodnosti v mestu ob Dravi, pa je v burnem septembru 1908, v času nemških demonstracij na Ptuj in kasneje v nekaterih drugih slovenskih mestih, razgreta množica 200–300 demonstrantov nemške narodnosti krenila proti škofijskim poslopjem v Mariboru, tam pa vzklikala »Nad škofa!« in s kamenjem razbila nekaj šip (Zajšek 2010, 61).

Za slovenščino v katoliški cerkvi je bilo odločilnega pomena dejstvo, da je bila večina škofov na Slovenskem po marčni revoluciji Slovencev, to pa je bila posledica zahteve, da naj bi škof obvladal jezike prebivalcev svoje dieceze, pri čemer so nemški in italijanski kandidati imeli seveda precej težav. Ko je leta 1941 v Mariboru zavlada nacistična oblast, je v cerkvah prepovedala uporabo slovenščine, duhovniki pa so se raje kot k nemščini zatekli k latinščini. Nemški živelj je zato na škofa Ivana Jožefa Tomažiča naslovil anonimni dopis, v katerem je zapisal, da se »škofov 'hlapec' [...] v cerkvi za nabrane darove še vedno zahvaljuje latinsko, zato zahtevajo za nemški denar tudi nemško zahvalo« (Zajšek 2010, 62).

5 Škofija obstaja od leta 1228, njen sedež je bil prej v Št. Andražu (St. Andrä im Lavanttal) na Koroškem.

6 Othmar Reiser je Mariboru županoval v letih 1850–1861.

Na drugi strani se je v Mariboru po okrog 250 letih spet pojavilo evangeličansko bogoslužje. 6. decembra 1862 so namreč v Mariboru ustanovili Evangeličansko cerkveno občino Maribor – Ptuj. To je bila že druga tovrstna cerkvena občina na tem območju, prvo so na začetku 17. stoletja v procesu rekatolizacije nasilno uničili in razpustili. Novodobna cerkvena občina je pripadala augsburški veroizpovedi. Avgusta 1869 so v današnji Trubarjevi ulici 1 blagoslovili cerkev in 8 let kasneje že župnišče. Predtem so mariborski evangeličani imeli dobra 3 leta bogoslužne prostore v provizorični kapelici nekdanje cerkve celestink, ob začetku delovanja občine (od junija 1863) pa v zasilno urejenih prostorih, kjer je bilo nekoč skladišče za živila. Bogoslužje v evangeličanski Kristusovi cerkvi se je vse do leta 1945 izvajalo v nemškem jeziku, tako da je lahko evangeličanski duhovnik Johann Baron⁷ v dvajsetih letih 20. stoletja senioratu še vedno poročal, da je glede narodnostne sestave verska občina stoddostotno nemška, pa čeprav med priimki vernikov srečamo tudi docela slovanske priimke ali izpeljanke iz njih (Milić, Michelčič, Pallaš, Kis, Sterle, Golob, Gasparitsch, Glantschnigg, Ogriseg, Augustinčič, Čeh, Urbaczek ipd. – pri tem se upravičeno postavlja vprašanje, kako so na »nemško« bogoslužje gledali evangeličani slovenskih korenin, ki so prišli iz Prekmurja) (Zajšek 2010, 63).

- 7 Johann (tudi: Hans) Baron (1890–1973) je bil evangeličanski duhovnik v Mariboru v letih 1920–1945, rojen v Kucuri (Bačka). Gimnazijo je končal na Ogrskem, nato je v Budimpešti študiral teologijo. Leta 1914 je prvič vodil bogoslužje. Ob koncu avstroogrske monarhije je bil pomožni pridigar nemške evangeličanske občine v Budimpešti. Leta 1918 se je poročil in s soprogo obiskal starše v Bački. Od tam se ni mogel vrniti na Madžarsko, zato je nekaj časa ostal v Kucuri. Julija 1920 je bil izvoljen za duhovnika evangeličanske občine Maribor, prevzel jo je avgusta 1920. Junija 1925 je bil izvoljen za seniorja Nemškega seniorata v Sloveniji in to funkcijo je opravljal do okupacije leta 1941. Postal je eden glavnih teoretikov Nemške evangelijsko-krščanske cerkve AV v Kraljevini Jugoslaviji in član najožjega kroga sodelavcev škofa Nemške evangeličanske cerkve Philippa Poppa. Med drugim je vodil deželnocerkveni mladinski svet, bil je član ustavodajne sinode Evangeličanskega distrikta AV in nato še član deželnocerkvenega sveta, deželnocerkvenega sodišča in komisije za duhovniški izpit. Z ženo Irene sta imela dva sina (Gerharda in Helmuta). Po vnovični obnovitvi Kulturbunda (1939) je postal predsednik pokrajinskega vodstva SDKB za Dravsko banovino. Med drugo svetovno vojno je ostro zavrnil nasilje okupacijskih oblasti nad Slovenci. Kljub temu je spomladi 1945 zbežal pred jugoslovansko vojsko v Gradec, kjer je po lastni izbiri živel v osami vse do smrti.

*Evangeličanska cerkev v Mariboru na začetku 20. stoletja
(Pokrajinski arhiv Maribor, Zbirka fotografij in razglednic, inv. št. 3237)*

V poudarjanju slovenskosti katoliške cerkve so nekateri Nemci zašli v pretiravanja in iznašli celo izraz »vindišarsko-hunska-rimskokatoliška« cerkev, tako je namreč mariborskemu evangeličanskemu duhovniku pisal nek Hermann Ott iz Jarenine. Zato pa se je še zlasti od leta 1900 naprej evangeličanska cerkev v Mariboru rada imenovala »nemška«, za razliko od katoliške »slovenske«. Tudi seniorat, ki so ga junija 1919 ustanovile verske občine v notranji Sloveniji po nastanku Kraljevine SHS, se je imenoval Seniorat nemških evangeličanskih občin v Sloveniji in je zajemal verske gmajne v Celju, Ljubljani in Mariboru z njihovimi podružnicami – do leta 1925 je bil senior celjski duhovnik Fritz May,⁸ nato pa se je se-

8 Fritz May (1869–1928) je bil od leta 1900 vikar, 1901–1925 pa duhovnik evangeličanske gmajne v Celju. Rojen je bil na Dunaju. Leta 1893 je postal pomožni pridigar v Budimpešti. Poleti 1901 se je celjska cerkvena občina osamosvojila in decembra t. l. je postal njen duhovnik. V letih 1904–1906 je pod njegovim vodstvom mariborsko gradbeno podjetje Ubald Nassimbeni zgradilo Kristusovo cerkev v Celju, ki so jo do leta 1929 uporabljali tudi verniki pravoslavne veroizpovedi. Junija 1919 je postal senior novoustanovljenega Nemškega seniorata v Sloveniji. Leta 1923 je zbolel za multiplo sklerozo in bil primoran na invalidski voziček. Umrj je v Celju.

dež seniorata preselil v Maribor; od tedaj je bil senior Johann Baron in tako je ostalo do konca druge svetovne vojne. Evangeličanska cerkev je sčasoma prevzela vlogo glasnika nemške manjšine pri nas, saj je na simbolni ravni predstavljala pravo nemštvo (Nemčija – domovina reformacije, Nemčija – očetnjava folksdojčerjev). Zangger, ki je bil tudi dolgoletni senioratni inšpektor, je zapisal:

Katoliška duhovščina naše domovine je bila brez izjeme slovenska in se je v prvi vrsti borila za svoj narod. [...] Ne politiziram, temveč pripovedujem zgolj tisto, kar sem sam doživel in pretrpel [...] Že v enem prejšnjih poglavij sem povedal, kako je šolstvo delalo na tem, da bi nam, mladim, odvzelo naš narod [...] Dovolj – prestopil sem v evangeličansko vero, ker se mi je zdelo, da bom izgubljeno najvišjo dobroto lahko spet našel samo v Cerkvi, katere duhovniki ne bodo sovražniki mojega naroda. Danes smem povedati, da sem v evangeličanski cerkvi našel, kar sem bil iskal. (Zajšek 2008, 201)

Da je evangeličanska Cerkev v deželah nekdanje Avstrije postala trdnjava nemštva, dokazuje tudi skorajda panični dopis celjskega duhovnika Gerharda Maya (sina Fritza Maya) seniorju Baronu leta 1926, v katerem zgrožen navaja, da je ljubljanski evangeličanski duhovnik Herbert Lange pri bogoslužju zmolil očenaš v slovenščini, in zahteva, da senior pošlje Langeju oster opomin, saj da je to nedopustno (Zajšek 2008, 163). Prav tako poveden je dopis, ki ga je leta 1919 mariborski vikar Erich Winkelmann poslal seniorju Mayu, v njem pa je izrazil nezadovoljstvo nad novim šentiljskim vikarjem Hansom Rihnerjem, ki je menda v neki pridi v Mariboru izjavil, da se kot Švicar nikakor ne misli spuščati v nacionalne spore med Nemci in Slovenci. Winkelmann je svetoval seniorju: »In za Rihnerja, v kolikor pride, prosim malo nacionalnega poduka, [...] tako da v nacionalnem smislu pridobi razumevanje za stisko in boj Mariborčanov.« (Zajšek 2008, 127)

V obdobju med obema svetovnima vojnama so bile nemške evangeličanske občine v Sloveniji povezane z velikimi nemškimi evangeličanskimi skupnostmi Bačke, Banata, Slavonije (v teh treh pokrajinah je po prvi svetovni vojni živelo prek 70.000 evangeličanov nemške narodnosti) idr., ta povezava pa se je leta 1930 izoblikovala v Nemško evangelijsko-

-krščansko Cerkev augsburške veroizpovedi v Kraljevini Jugoslaviji in dobila svojo ustavo ter škofa (to je bil Philipp Popp). Del te Cerkve je bil tudi Prekmurski seniorat (Zajšek 2010, 63–64).⁹

Ob ustanovitvi mariborske evangeličanske občine leta 1862 je leta zgolj 150 vernikov. Kako mešana združba je bila ta prva evangeličanska skupnost nove dobe v Mariboru, priča podatek, da je slaba tretjina njenih 150 članov izvirala iz notranjeavstrijskih dežel, medtem ko je med ostalima dvema tretjinama bilo po dvanajst Prusov, Würtemberžanov in Sasov, po deset Bavarcev, Hannoverčanov, Hessenčanov, Oldenburžanov, Mecklenburžanov in prišlekov iz Braunschweiga, po en pa iz Hamburga, Lübecka in Kobenhavna (Zajšek 2010, 31–32). V glavnem so to bili priseljenci, ki jih je v Maribor privabil pospešen industrijski razvoj mesta po otvoritvi Južne in Koroške železnice. Ker se evangeličanske gmajne še danes financirajo v glavnem iz letnih prispevkov svojih članov, je jasno, da se je mariborska evangeličanka srenja zaradi majhnega števila vernikov nahajala v zelo slabem finančnem položaju. Večkrat je bila na robu ukinitve. Tako so člani prezbiterja poročali sredi sedemdesetih let: »Katoliška cerkev se tukaj bohoti v sijaju in blišču. [...] In evangeličanska diaspora stopica v tem katoliškem svetu, polnem sijaja in blišča, v šibkosti in revščini, v stiski in bedi, v bolečinah in smrtnem strahu, brez ugleda in brez veljave.« Toda za letno poročilo 1905 so prezbiterji sestavili naslednji zapis: »Bilo je to leto zmagoslavja – o tem pričajo naša bogoslužja. Veliko članov naše verske občine, posebej naših delavcev z desnega brega Drave, ima dolgo pot do Kristusove cerkve, in marsikdo drug se mora ob nedeljah pripeljati z vozom ali kolesom, da bi obiskal službo božjo. Pa vseeno je bila naša cerkvica vselej nabito polna.«

Kaj se je spremenilo v teh treh desetletjih od prvega do drugega poročila prezbiterja? Leta 1904 je tržaški seniorat, katerega del je do leta 1909 bila tudi mariborska gmajna (kasneje pa del štajerskega seniorata), objavil smeje besede: »Nemškemu ljudstvu je v krvi, da nekoč nasilne rekatolizacije prek jezuitov, dragoncev in smodnika ne pozabi. Štajerska, nekdanje predgorje reformacije v Lutrovem času, se pripravlja, da se vrne k svoji veliki evangeličanski preteklosti.« (Zajšek 2010, 65)

9 Več o jugoslovanski evangeličanski cerkveni organizaciji glej v Wild 1980.

Povod za te velike napovedi je bil množičen val prestopanja iz katoliške v evangeličansko vero ob koncu 19. in začetku 20. stoletja. Gibanje za prestopanje iz katoliške v evangeličansko vero, t. i. proč-od-rimsko gibanje (*Los-von-Rom-Bewegung*), je bilo v tesni povezavi z radikalnim nacionalističnim vsenemškim gibanjem, ki je predvidevalo, da bo versko zedinjenje Nemcev predpogoj za njihovo državno-politično združitev in je zato v Avstrijo celo pošiljalo evangeličanske misijonarje. Južna Štajerska je po tej ideji veljala za prednjo stražo oz. prvi branik nemškega rajha.

Pod vtisom vsenemškega gibanja, ki je svoje upe stavilo na evangeličansko vero, se je na prelomu stoletja v odnosih med katoliško in evangeličansko cerkvijo spet pojavila klima sovražnosti in medsebojnega zavračanja. Papeža Leon XIII. in Pij X. sta v svojih enciklikah prikazovala Martina Lutra kot odpadnika, avstrijski katoliški tabor pa je proč-od-rimsko gibanje videl kot gibanje *Los von Österreich (Proč od Avstrije)* (Zajšek 2010, 66). Evangeličanska cerkev v Avstriji je tako označevanje proč-od-rimskega gibanja zavračala in poudarjala, da so evangeličani vdani habsburški cesarski hiši. Katoliki so v tej zaostreni klimi konvertite in njihove agitatorje imenovali z oznakami »odpadniki«, »propadle duše«, »veleizdajalci« ipd. (Zajšek 2010, 66)

V Mariboru je proč-od-rimsko gibanje zaradi zaostrenih nacionalnih razmer, kakršne so vladale tukaj, naletelo na izredno ugodna tla, tako da je mariborska evangeličanska gmajna glede na število vernikov beležila največji porast v vsej Avstriji – v dveh letih (1904/05) se je število vernikov podvojilo, tako da so lahko ponosno zapisali: »Kamorkoli že se ozremo po širokem polju naše gmajne, posejali smo in poželi, videli cveteti in zoreti. Pa tudi če je marsikatera setev padla na cesto in če marsikatera ni vzklila, to leto je vendarle bilo leto blagoslova!« (Zajšek 2010, 66) Straža je leta 1912 zapisala: »Vsa ta nemško-nacionalna gonja pa konečno ni nič drugega kot propaganda za protestantizem. Vodilni krogi pangermansko-protestantovske misli se pač dobro zavedajo, da bo Slovenec zanesljivo njihov pristaš še-le tedaj, ko ga oropajo jezika in vere njegovih očetov. Zato vidimo, da gre povsod raznarodovalna akcija roko v roki s širjenjem protestantizma.« (Zajšek 2008, 74)

Goreča zagovornika in agitatorja proč-od-rimskega gibanja na Spodnjem Štajerskem sta bila celjski evangeličanski duhovnik in »navdušujoči, očarljivi ljudski govornik« Fritz May, ki je sprva kot potujoči pridigar potoval po spodnještajerskih krajih, ter mariborski evangeličanski duhovnik Ludwig Mahnert, po rodu iz Westfalije.¹⁰ Slednji si je (kakor sam piše v svojem romanu *Die Hungersglocke*) rad zapel: »Hvala Ti, gospod Bog zgoraj v nebesih, hvala Ti, da Nemeč sem.« (Zajšek 2010, 69) V času svojega delovanja v Mariboru je Mahnert postal eden najopaznejših meščanov nemške narodnosti, vlogo dušnega pastirja evangeličanske gmajne pa je večkrat podrejal nacionalističnemu politikantstvu. Tako je denimo v njegovem že omenjenem romanu med drugim zapisano: »Ali obstaja kak drug narod v Avstriji, ki bi več hodil v cerkev, se več postil, več romal kot naši Vendi? In kje so sadovi? Preberite sodne obravnave: umor in uboj, roparski umor in zabadanje z noži, tatvina, vlom in požig, več kot kjerkoli drugod!« (Zajšek 2010, 67) Njegova izrazita pronemška in protislovenska drža ga je naposled, v času prevrata 1918/19, stala svobode, saj so ga za božične praznike 1918 priprli, spomladi naslednjega leta pa je začel proti njemu teči sodni postopek zaradi protijugoslovanskih izjav, zato je še pred sodnim epilogom zbežal v Avstrijo.

Kdor je želel prestopiti v drugo veroizpoved, je po zakonskih določbah iz leta 1869 moral javno podati osebno izjavo pred okrajnim glavarjem, domači duhovnik je izstop moral potrditi, spreobrnjenec pa se v predpisanim roku prigrasiti duhovniku tiste Cerkve, za katero je optiral. Sicer pa je lahko vero svobodno spremenil vsakdo, ki je bil starejši od 14 let, ne glede na spol; drugače je bilo pri mlajših otrocih – ti so namreč, v kolikor so bili zakonski in so starši bili člani iste veroizpovedi, pripadali veri svojih staršev, če pa sta starša bila različnih veroizpovedi, sta se zakonca pred ali po sklenitvi zakonske zveze ter pred osmim letom

10 Ludwig Mahnert (1874–1943), teolog, duhovnik in literat, družbenopolitično angažiran. Njegovo polno ime je bilo Ludwig August Emil Mahnert. Rojen je bil leta 1874 v Hammu. Od leta 1900 je bil v Radljah ob Dravi (tedaj Mahrenberg) vikar mariborskega duhovnika Josefa Goschenhoferja. Slednjega je nasledil na čelu mariborske cerkvene občine leta 1903. Pred mariborskim sodiščem se je leta 1919 zoper njega začel sodni postopek zaradi protidržavnega govora ob pogrebnem bogoslužju. Pred koncem postopka je zapustil Maribor in odšel v Avstrijo, kjer je umrl leta 1943. Z ženo Else sta imela štiri otroke.

otrokovе starosti lahko svobodno odločila, v kateri veri ga bosta vzgajala; med osmim in štirinajstim letom starosti noben otrok ni mogel preiti v drugo vero (*Kirchlicher Wegweiser* 1874).¹¹

Kakšne kolobocije so nastajale ob prestopih, pričata naslednja primera. Neka Sofija Šesto iz Slavonije se je oktobra 1914 poročila z vojaškim rezervistom dragonskega polka št. 5, stacioniranega v Mariboru. Še isti mesec je na mariborski mestni svet vložila izjavo o izstopu iz dotodanje vere. V zadevi je zapisano: »Izjava o izstopu iz pravoslavne verske skupnosti«, začetek pisma pa se glasi: »Lastnoročno podpisana javljam v skladu z zakonom z dne 25. 5. 1868 št. 48 in 49 svoj izstop iz evangeličanske Cerkve«. Ker si podpisana očitno ni bila povsem na jasnem, iz katere Cerkve sploh izstopa, in ker je bila izjava pri župniji sv. Marije Magdalene podana 20. oktobra, čeprav je gospa Šesto, zdaj poročena Novak, v Maribor prispela šele 27. oktobra 1914, ji mestni svet izstopa in posledično prestopa ni mogel odobriti. Kaj pa denimo poreči na pismo neke Marije Herko župniku Gabrcu? Glasi se tako: »Ljubeznivi gospod. [...] Jas sim dve leti pri Kuharci na polju delala ker mi Kuharca nič ni plačala Če mi je ker krompir dala to je pa za večerjo blo če mi druge večerje ni dala Zdaj pa moje otroke naganja če tam k nim pridejo. Ona je bla kriva ker sem u moji jezi od katoliške vere odstopla ti pervikrat ino zdaj bo kriva da bom drigoč odstopla«. Ta ženska je torej zaradi slabe izkušnje s svojo delodajalko skupaj z otroki leta 1908 izstopila iz rimskokatoliške Cerkve, se naslednje leto vanjo vrnila, pa jo leta 1910 spet zapustila in se leta 1914 naposled znova vrnila (Zajšek 2010, 70).

Zanimivo je, da so se evangeličanskih slovesnosti in bogoslužij udeleževali tudi številni katoliki. Spoznati jih je bilo lahko zato, ker so se ob vstopu v cerkev prekrizali. Sprejem novih vernikov je ponavadi potekal v obliki posebne slovesnosti v Kristusovi cerkvi.

V Mahnertovem romanu se v osebi ostarelega, izčrpanega in šibkega kanonika simbolično odslikava nemoč katoliške cerkve pred posledicami proč-od-rimskega gibanja v Mariboru. Tako o gibanju razmišlja kanonik: »Tako zdaj moteče prihaja to odpadniško gibanje v spokojnost mojih starih dni, njegove ilovnato rumene vode bučijo ob vrata naših

11 Pokrajinski arhiv Maribor, fond Evangeljska verska občina Maribor, škatla 37.

cerkev, bučijo tudi ob moje staro, utrujeno srce in sovražniki naše svete Cerkve kličejo: 'To je pomlad, ki se spušča s hribov!' [...] Sovražim to odpadniško gibanje kot kugo, kot smrt!« (Zajšek 2010, 72)

Na proč-od-rimskih zborovanjih se je znalo zbrati tudi po več tisoč ljudi, evangeličanov, zainteresiranih katolikov in nasprotnikov gibanja. Seveda je bilo vzdušje mnogokrat zelo naelektreno: »Naenkrat je izbruhnilo nepopisno veselje. Mnogi so skočili s stolov. Stotine rok se je stegovalo proti ljubemu vodji, in ko je po dolgih minutah vodja večera le uspel sporočiti, da je osemdeset oseb pri njem prijavilo izstop iz Rimskokatoliške cerkve, se je vihar veselja še enkrat ponovil.« (Zajšek 2010, 72) Katoliki so Mahnertu očitali, da je pošiljal »svoje agente v zakotne gostilne, kjer so si le-ti zbrali omizje in velikodušno plačevali za žganje in vino. Ko je začel delovati alkohol, je potegnil agent iz žepa že sestavljeno izjavo, da podpisani izstopajo iz katoliške cerkve in vstopajo v protestantsko. Če se je kdo preveč dolgo obotavljal s podpisom, so ga zasmehovali kot bojazljivca, farsškega podrepnika, vindišarja in nekulturneža. V treznem stanju si je nato le malokdo upal veljavno preklicati ta svoj podpis.« (Šedivy 1967, 188) V listu *Amerikanski Slovenec* so ob priliki zapisali, da Mahnertovo luteranstvo v Mariboru ne služi drugemu kot »nacionalni hujskariji« oz. gonji proti Slovencem (Čemu služi luteranstvo v Mariboru? 1914). Po drugi strani so evangeličani očitali Gabercu, da hodi osebno obiskovat konvertite na dom in jih po več ur prepričuje, da bi si premislili, še posebej pa da menda izkoristi odsotnost mož in skuša o svojem prav prepričati njihove žene, ko so same doma (Zajšek 2008, 93). Take zgodbe so najbrž bile tudi plod pretiravanja z obeh strani, a dejstvo je, da je »lov na duše« obstajal, znan je tudi primer, ko sta se evangeličanski in katoliški duhovnik prerekala glede nekega pokojnika, ki je dan pred smrtjo prestopil v katoliško cerkev, na zahrbtno prepričevanje katoliškega duhovnika, kot je seveda ugotavljala evangeličanska stran.

Proč-od-rimsko gibanje je bilo najmočnejše na prelomu stoletja, nato pa je počasi, leto za letom, pojenjalo na moči.

Evangeličanske vrste severno in zahodno od Maribora, tj. v okolici Šentilja in v Dravski dolini, pa so poleg spreobrnjenec v začetku 20. stoletja okrepili tudi kolonisti, ki so jih pod okriljem graškega društva

Südmark¹² v začetku 20. stoletja naselili po Dravski dolini in v okolici Šentilja, kjer so slovenski kmetje zaradi trtne uši obubožali in tako prodajali svojo zemljo. Na omenjenih območjih se je priselilo nekaj več kot 400 ljudi.

Ob tem je treba omeniti, da se je že leta 1918, torej še med prvo svetovno vojno, mariborska podružnična verska občina na Ptujju preimenovala v Podružnično občino AV in HV (*Filialgemeinde A. und H. B.*),¹³ obe veroizpovedi sta nosili v imenih tudi cerkveni občini v Ljubljani in Celju, kar pomeni, da se je pri nas leta 1919 z ustanovitvijo nemškega seniorata hkrati oblikovala veroizpovedna unija, ki je uvedla enakopravnost obeh protestantskih veroizpovedi. Razen v Sloveniji je bilo enak primer združitve luteranske in reformirane cerkve znotraj Kraljevine SHS zaslediti le še v Bosni. Kot je ugotavljal Gerhard May, je to bila posledica dejstva, da je bilo v Sloveniji med evangeličani največ tistih, ki so v to vero prestopili iz katoliške, zaradi pomanjkanja verske tradicije pa ni bilo stroge ločitve med luterani in helveti (Zajšek 2010, 104). Celoten seniorat je štel okoli 2400 vernikov, razpadel pa je leta 1941, ko so si ozemlje, ki ga je seniorat pokrival, razdelili Nemci in Italijani. Štajerski del se je takrat priključil Štajerskemu senioratu s sedežem v Gradcu, za koroške evangeličane so poskrbeli dušni pastirji iz Wolfsberga. Za nemške evangeličane iz Ljubljanske pokrajine so nameravali po njihovi preselitvi z italijanskega na nemško ozemlje urediti cerkveno občino v Kranju.

V *Marburger Zeitungu* so poldrugi teden po nemški zasedbi mesta ob Dravi objavili pesem nekdanjega mariborskega pastorja Mahnerta (tedaj delujočega v Innsbrucku), ki se je pravzaprav v verzih izkazal kot prerok:

*Prastaro pravico so prekršili,
ti z nogo za vrat stopili,
ječiš, ker slovanski jarem je nate obešen.
Le mirno, o Maribor, ne pozabimo tvoje zgodbe.*

- 12 Društvo je bilo ustanovljeno leta 1889 z namenom, da finančno in organizacijsko podpira nemštvo na Spodnjem Štajerskem.
- 13 Ob tem so Ptujčani izrazili pripravljenost, da še naprej izpolnjujejo dotedanje dolžnosti do matične občine Maribor, ter hkrati veselje, da bodo s slednjo ostali povezni prek osebe »prečastitega gospoda duhovnika Mahnerta«.

*Pride še dan, pride čas sodbe,
takrat boš znova odrešen!*

*Očetova hiša spet bo pozdravila svojega otroka,
in konec bo stiske, bede in stoka
in zvonovi bodo peli od srca;
potem bo vrisk odmeval do nebeškega hrama
in Drava, ta ljuba, stara dama,
spet bo nemška, kot nekoč je bila!¹⁴ (prevod: B. Zajšek)*

III

Še nekaj števil in podatkov o evangeličanski občini v Mariboru in njenih članih. Ob koncu 19. stoletja je mariborska cerkvena občina obsegala okoli 3300 km² veliko ozemlje od Slovenskih Konjic prek Pohorja do Radelj ob Dravi, nadalje prek današnje slovensko-avstrijske meje do Lipnice, nato do Radgone in proti jugu do Prlekije, Haloz ter Ptujskega in Dravskega polja. Potem so v začetku 20. stoletja od mariborske verske občine odpadle radgonska, lipniška (obe sta se osamosvojili) ter konjiška gmajna (postala del celjske cerkvene občine). Središče in tudi sedež cerkvene občine je bil – kot izda njeno ime – Maribor, vendar je vsaj v prvih letih obstoja, nekje do osemdesetih let 19. stoletja, občina nosila ime Evangeličanska občina Maribor – Ptuj, kar pomeni, da sta sprva ptujska in mariborska gmajna bili enakovredni, kasneje pa je ptujska veljala le še za hčerinsko, mariborska pa za matično gmajno. Ob nastanku nove jugoslovanske države je imela mariborska cerkvena občina podružnice še v Radljah ob Dravi in Šentilju v Slovenskih goricah. Po površini cerkvena občina niti ni bila tako majhna, toda njena značilnost je bila

14 *Marburger Zeitung* (1941). Original se glasi: *Sie haben uraltes Recht verletzt, / Den Fuß dir auf den Nacken gesetzt, / Du stöhnst unter slawischen Ketten. / Doch getrost, o Marburg, wir lassen dich nicht. / Es kommt ein Tag, es kommt ein Gericht, / Da werden wir dich retten! / Da kehrt Du heim ins Vaterhaus / Und Not und Elend und Jammer ist aus, / Und alle Glocken läuten; / Dann braust ein Jubel zum Himmelsdom / Und die Frau, der liebe, alte Strom / Ist deutsch wie in alten Zeiten!*

December 1929 – mariborski duhovnik in senior Johann Baron vodi pogrebno bogoslužje ob smrti pilota Hansa Müllerja, ki je med izvajanjem lupinga strmoglavil sredi Glavnega trga (Pokrajinski arhiv Maribor, fond Evangeljska verska občina Maribor, škatla 40, ovoj Fotografije)

velika razpršenost vernikov, saj razen v Mariboru, Šentilju, Radljah in na Ptuju ni bilo kraja z večjim, koncentriranim številom vernikov. Tako je leta 1918, ob svojem vrhuncu, kar se tiče števila vernikov, ta verska občina štela okoli 2400, leta 1940 pa okoli 1550 članov (Zajšek 2010, 147). Sicer pa se je v samem Mariboru število evangeličanov gibalo od 100 ob ustanovitvi cerkvene občine leta 1862 do 1954 tik pred prvo svetovno vojno (celotna cerkvena občina je takrat štela 2334 vernikov), v prevratnem obdobju 1918/19 jih je bilo 1600, nato je njihovo število upadlo za polovico in znova počasi raslo do 1143 leta 1940, po drugi svetovni vojni pa je v mestu in okolici ostala le še peščica evangeličanov, cerkvena občina je takrat praktično razpadla. Takrat se v Mariboru tudi ni bilo preveč priporočljivo javno opredeljevati za evangeličana, kajti ta cerkev je veljala za »švabsko« (Zajšek 2013, 48). V času SFRJ je spričo priseljevanja Prekmurcev v mestu ob Dravi evangeličanska gmajna znova zaživela in danes se število njenih članov giblje okoli 80.

Ker je bilo rečeno, da so se Nemci nagibali k evangeličanski Cerkvi kot protiuteži katoliški Cerkvi, ki je veljala za slovensko, je vendarle

potrebno povedati, da se nacionalna delitev ni stoddostno pokrivala z versko. To pomeni, da je bil delež mariborskih Nemcev, ki so zaradi takih ali drugačnih razlogov bili ali postali člani evangeličanske gmajne, še vedno znatno nižji od deleža nemških katolikov. Da bi katoliški Nemci izrazili svoje nestrinjanje z naseljevanjem evangeličanov v Šentilju, je prišlo celo do odcepitve katoliškega dela nemštva iz društva Südmark. Slovenski župnik Evald Vračko iz Šentilja jih je namreč javno, v listu Linzer Volkblatt, opozoril, da kolonizacija poteka pod propagandnim geslom »Deutsch sein heißt lutherisch sein« (biti Nемеc pomeni biti luteran), ter potrkal na njihovo vest, češ kako lahko podpirajo društvo, ki je tako očitno usmerjeno proti katolištvu (Zajšek 2013, 73).

Če se poigramo s številkami, je leta 1910, ob zadnjem uradnem popisu prebivalstva v habsburškem cesarstvu, delež evangeličanov v celotnem številu meščanov znašal 4,3 %, leta 1913 pa po oceni okoli 7 %. Večje težave imamo, če želimo ugotoviti, kolikšen je bil delež evangeličanov med Nemci (tokrat ne nemško govorečih, temveč nemških korenin). Kot je namreč znano, so v popisih pred prvo svetovno vojno upoštevali občevalni, ne materni jezik, tako da v mestu leta 1910 gotovo ni živelo skoraj 23 tisoč ljudi nemškega porekla, temveč manj, in če vzamemo v obzir to logiko, potem je moral biti delež evangeličanskega prebivalstva med Nemci zagotovo več kot 10-odstoten, kljub domnevi, da tudi med evangeličani niso bili izključno Nemci. Bolj objektivni so podatki iz leta 1921. Takrat se je v Mariboru k Nemcem prištevalo okoli 6600 ljudi, od tega je bilo evangeličanov 862, in če bi bili vsi od teh Nemci, bi od vseh Nemcev v mestu to zneslo več kot 13 %, ker pa med evangeličani niso bili izključno Nemci, pomeni, da lahko njihov delež ocenimo na okoli 12 %.

Ker torej ne moremo trditi, da so bili vsi spodnještajerski Nemci ali vsaj večina člani evangeličanske Cerkve, lahko pa trdimo, da je bila velika večina članov evangeličanske Cerkve na Spodnjem Štajerskem Nemcev, bi v zgornjih vrsticah navedeni slogan lahko, kar se tiče širšega mariborskega okoliša, modificirali v varianto: »Biti luteran pomeni biti Nемеc.«

VIRI IN LITERATURA

- Čemu služi luteranstvo v Mariboru? 1914. *Amerikanski Slovenec*, 18. avgust: 3.
- Kirchlicher Wegweiser der evangelischen Gemeinde Marburg in Oesterreich (Kronland Steiermark)*. 1874. Maribor: Evangeljska cerkvena občina, str. 4. V Pokrajinski arhiv Maribor, fond Evangeljska verska občina Maribor, š. 37.
- Marburg. 1941. *Marburger Zeitung*, 17. april: 2.
- Oberkrome, Willi. 1995. »Aspekte der deutschsprachigen 'Volksgeschichte'«. V *Zwischen Konfrontation und Kompromiss*, ur. Michael Garleff, 37–46. München – Oldenburg: Oldenburger Symposium.
- Odločen nastop. 1910. *Slovenski gospodar*, 4. september: 2.
- Ratej, Mateja. 2011. *Mesto in prelomi*. Dostop 3. september 2015. <http://82.149.22.226/~mobcinamb/index.php?ptype=8&menu=0&id=442&Pid=768>
- Šedivy, Jan. 1967. »Nekaj neznanih narodnih buditeljev«. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, št. 15. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, sekcija za krajevno zgodovino: 183–191.
- Wild, Georg. 1980. *Die Deutsche Evangelische Kirche in Jugoslawien 1918–1941*. München: Verlag des Südostdeutschen Kulturwerkes.
- Začasna meja med Jugoslovani in Nemci. 1919. *Slovenski gospodar*, 13. februar: 1–2.
- Zajšek, Boštjan. 2008. *Nemška evangeličanska skupnost v Mariboru (1862–1945)*. Magistrsko delo. Maribor: Filozofska fakulteta.
- . 2011. »Biti Nемеc pomeni biti luteran«. *Iz življenja nemških evangeličanov na Slovenskem, s posebnim poudarkom na Mariboru in okolici (1862–1945)*. Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča v Mariboru.
- . 2013. »Tudi nam pripada Božje sonce: ob 150-letnici Evangeličanske občine Maribor«. *Katalogi*, zv. 37. Maribor: Pokrajinski arhiv.